Уже сорок днів ходив він усюди, шукаючи роботи. Він покинув свою округу Віль-Аваре в департаменті Манш, бо там не було йому де прикласти своїх дужих рук. Теслярський підмайстер двадцяти семи років, добрий чесний хлопець, він, старший син, уже два місяці сидів на шиї своєї родини, бо через загальний застій мусив байдикувати. Хліб останнім часом удома бачили рідко; обвдві його сестри ходили на поденне, але заробляли дуже мало, а він, Жак Рандель, найдужчий в родині, не робив нічого, бо не мав чого робити, й об’їдав інших.

Він пішов довідатись у мерії, і секретар відповів, що роботу можна знайти в центральній Франції.

І ось, узявши папери й свідоцтво, він вирядився в дорогу з сьома франками в кишені, несучи на плечах у синій хустці, прив’язаній до ціпка, пару черевиків на зміну, сорочку й штани.

Він ішов, не відпочиваючи, вдень і вночі, безконечними шляхами, у дощ і в спеку, і все ніяк не міг дістатися того таємничого краю, де робітники мають собі роботу.

Спочатку він стояв на тому, що йому треба тільки теслярувати, оскільки він тесляр. Та по всіх майстернях, куди він заходив, йому відповідали, що довелося звільнити людей через брак замовлень. Бачивши, що запаси його кінчаються, він вирішив узятися за будь-яку роботу, що тільки трапиться.

Отже, він був за копача, конюха, каменяра; він рубав ліс, обрізував дерева, копав криниці, мішав вапно, в’язав хмиз, пас кози в горах — і все це за кілька су, бо лише вряди-годи траплялась йому робота на два-три дні, а він наймався задешево, аби звабити цим скупих господарів та селян.

А тепер уже з тиждень нічого не випадало, в нього нічого не було, і він сяк-так перемагався скибками хліба, що їх, блукаючи дорогами, випрохував біля дверей добрих господинь.

Заходив вечір, а Жак Рандель, стомлений, з порожнім шлунком, з розбитими ногами і тугою в душі, все йшов босий край дороги по траві, шкодуючи свої останні черевики, бо другі вже давно зносилися. Це було в суботу, пізньої осінньої пори. Сірі хмари, важкі й швидкі, пливли в небі під поривами вітру, що свистів серед дерев. Бралося на дощ. У цих присмерках напередодні неділі довкола було безлюдно. Подекуди серед ланів жовтими потворами-печерицями бовваніли стіжки соломи, земля, засіяна вже на другий рік, видавалась голою.

Рандель був голодний, голодний, як звір, як той вовк, що з голоду кидається на людину. Виснажений, він намагався ступати ширше, щоб робити менше кроків; голова його хилилася вниз, у скронях стугоніла кров, очі були червоні, рот сухий, а в руці він стискував ціпок, відчуваючи неви разне бажання вперіщити ним першого ліпшого подорожнього, котрий повертається додому, де його чекає вечеря.

Він дивився обабіч дороги — йому ввижалися викопані й кинуті на покопаній землі картоплини. Якби йому знайти кілька штук, він назгрібав би сухого бадилля, розклав би десь у канаві вогнище і, їй-право, добре повечеряв би теплою, круглою бараболею, потримавши її спочатку в закляклих руках.

Та картопля вже відійшла, і йому доведеться, як і вчора, гризти сирого буряка, зірваного на борозні.

Уже два дні він розмовляв уголос і прискорював ходу, опанований своїми думками. Досі йому не доводилося міркувати: весь свій розум, усі свої немудрі здібності він укладав у працю. Але втома, цей нерозлучний товариш безробіття, відмови, брутальні покрикування, ночі, проведені в траві, постування, зневага до нього, до волоцюги, яку відчував він у цих

пічкурів, щоденні запитання: "Чому ви не живете дома?" — сум, що ні до чого йому взятись дужими, повними сил руками, спогади про батьків, що теж лишились удома з кількома су, — все це потроху сповнювало його глухим гнівом, який зростав щодня, щогодини, щохвилини, мимохіть вихоплюючись короткими лайливими фразами.

Спотикаючись босими ногами об каміння, він бурмотів:

— От лихо… от лихо… свинота… кидають здихати людину з голоду… тесляра… свинота… й чотирьох су… нема в кишені… і чотирьох су… а тут ще й дощ… свинота…

Він обурювався на лиху долю й звинувачував людей, усіх людей за те, що природа, ця велика сліпа мати, — нечесна, люта й зрадлива.

— Свинота! — повторював він, стиснувши зуби й поглядаючи на тонкі цівки сірого диму, що виходив з димарів

о цій обідній порі. І, не вдумуючись в іншу, людську вже несправедливість, що зветься насильством і крадіжкою, він відчував бажання ввійти в одну з цих осель, забити господарів і самому сісти до столу на їхнє місце.

Він бубонів:

— Виходить, я тепер не маю права жити… бо мене кинули здихати з голоду… але ж я прошу тільки роботи… свинота!

Біль у всьому тілі, біль у животі з голоду, біль серця туманили йому розум, немов страшний хміль, і зродили в його голові цю просту думку:

"Я маю право жити, бо дихаю, бо повітря — для всіх людей. Значить, мене не мають права лишати без хліба!"

А вже ішов дощ, дрібний, рясний, холодний. Тесляр спинився й пробурмотів:

— От лихо… ще цілий місяць блукати дорогами, поки вернешся додому…

Тепер він уже повертався додому, розуміючи, що на батьківщині, де його знають, швидше дістане хоч яку-не-будь роботу, ніж отут, на битому шляху, де ніхто йому не вірить.

Як не знайде теслярської роботи, він стане робітником, штукатуром, землекопом, каменярем. Хоч би він заробляв по двадцять су на день, і то буде що їсти.

Він намотав на шию клапоть, що лишився від останньої хустки, аби хоч холодна вода не збігала на спину та груди. Але скоро відчув, що тонка його одежа вже промокла наскрізь, й поглянув навколо себе тужним зором пропащої людини, яка не знає, де знайти притулок, де прихилити голову, й не має пристановища на всьому світі.

Заходила ніч, темрявою застилаючи поля. Віддалік, на луці, тесляр помітив якусь темну пляму. То лежала на траві корова. Він переступив придорожню канаву й пішов до корови, навіть не знаючи, що має зробити.

Коли він підійшов, корова підвела до нього свою товсту морду, і він подумав: "Якби в мене був горщик, я напився б молока".

Він дивився на корову, а корова на нього. Та раптом він щосили вдарив її ногою й гукнув: "Вставай!"

Вона повільно звелася, звісивши важке вим'я; тоді чоловік ліг горілиць між її ніг й почав пити. Він пив довго-довго, стискуючи обома

руками набубнявіле, тепле вим'я, що пахло хлівом. Він пив, поки вистачило молока в цьому живому джерелі.

Холодний дощ лив усе дужче й дужче. А вся рівнина довкола була гола й не знайти серед неї жодного притулку. Рандель змерз і дивився на світло, що мерехтіло крізь дерева за вікном якоїсь хати.

Корова знову важко лягла. Він присів біля неї, гладячи їй голову, вдячний за те, що вона його нагодувала. В лице йому пашіло густе й сильне дихання, що вихоплювалося з ніздрів худобини, мов дві цівки пари в вечірньому повітрі, і він подумав: "Тобі там-, у череві, таки не холодно".

Тепер він терся руками по її грудях і під пахвами, шукаючи трохи тепла. І йому спало на думку: а що як лягти й переночувати біля цього товстого теплого черева? Він пошукав вигідного місця й ліг обличчям до вимені, яке щойно напоїло його. Розбитий утомою, він одразу ж заснув.

Але він не раз прокидався, відчуваючи, що в нього клякне то спина, то живіт, залежно від того, яким боком він примощувався до корови; тоді він перевертався, щоб зігріти й висушити той бік, що мерзнув од нічного повітря, і незабаром засинав важким сном.

Його розбудив спів півня. Вже розвиднялось, дощ перестав, небо вияснилось.

Корова ще спала, поклавши морду на землю. Він нахилився до неї, спираючись на руки, і, поцілувавши її широку, вогку ніздрю, сказав:

— Прощай, красунько… до іншого разу… ти добра худобинка… прощай…

Потім узяв свої черевики й подався далі.

Годин зо дві він ішов прямо дорогою; потім його охопила така кволість, що він сів на траву.

Настав день, по церквах дзвонили; чоловіки в синіх блузах, жінки в білих р чіпках, хто пішки, а хто возом, вирушали ради неділі на сусідні села до друзів чи родичів.

Пройшов товстий селянин, женучи перед собою з двадцятеро баранів; вони метушились і мекали, а меткий собака зганяв їх до гурту.

Рандель, підійшовши, привітався.

— Чи нема у вас роботи? З голоду помираю, — мовив він.

Той, сердито поглянувши на волоцюгу, відповів: <

— У мене нема роботи для всякого пройдисвіта.

І тесляр знову сів біля придорожньої канави.

Він довго чекав, дивлячись, як проходять повз нього люди, намагаючись знайти серед них якогось добрягу побачити жалісливе обличчя, щоб знову спробувати щастя

Він вибрав чоловіка, вбраного, як буржуа, в сюртуці, з золотим ланцюжком на череві.

— Вже два місяці я шукаю роботи, — сказав тесляр, — мені не трапляється нічого, а в мене немає й су в кишені.

Підпанок відповів:

— Ви повинні були прочитати оголошення, почеплене перед в’їздом до села. В нашій громаді жебрачити заборонено. Знайте, що я мер, і як ви не заберетесь мерщій звідси, я звелю вас заарештувати.

Охоплений гнівом, Рандель пробурмотів:

— Ну й звеліть арештувати, як хочете; мені буде краще, принаймні не помру з голоду.

І знову сів біля канави.

Справді, за чверть години на дорозі з'явилося двоє жандармів. Вони повільно йшли поряд, виблискуючи на сонці виглянсуваними капелюхами, жовтою шкіряною амуні цією, металевими гудзиками, немов хотіли налякати зловмисників і ще звіддаля їх погнати.

Тесляр зрозумів, що вони йдуть по нього, але не ворухнувся; його раптом охопило глухе бажання кинути їм виклик, попасти до в'язниці, а потім помститись.

Вони наближалися, немов не помічаючи його, йдучи солдатською ходою, важкою та хитливою, по-гусячому Далі, порівнявшись із ним, вони вдали, ніби оце тільки зараз побачили його, спинились і почали сердито й погрозливо розглядати його.

Капрал підступив ближче й запитав:

— Що ви тут робите?

Рандель спокійно відповів:

— Відпочиваю.

— Відкіля ви?

— Щоб назвати вам усі місця, де я побував, мені не стало б і години.

— Куди ви йдете?

— До Віль-Аваре.

— Де це?

— В департаменті Манш.

— Це ваша батьківщина?

— Моя батьківщина.

— Чому ви звідти пішли?

— Шукав роботи.

Капрал повернувся до жандарма й сказав сердито, як людина, що її дратує одна й та сама брехня:

— Вони всі так кажуть, ці підлотники. Але мене не обдуриш!

Потім узявся знову до Ранделя:

— Маєте документа?

— Так, маю.

— Покажіть!

Рандель дістав із кишені документи, свідоцтва — мізерні папірці, брудні й потерті на клоччя, і подав їх жандармові.

Той, затинаючись, прочитав їх по складах і, пересвідчившись, що все гаразд, повернув із сердитим виглядом, нібито його перехитрували.

Трохи подумавши, він знову запитав:

— У вас є гроші з собою?

— Нема.

— Нічого?

— Нічого.

— Навіть жодного су?

— Навіть жодного су.

— З чого ж ви живете?

— Мені подають.

— То ви жебрачите?

Рандель відповів рішуче:

— Так, якщо трапиться.

Жандарм заявив:

— Я спіймав вас на гарячому: ви волоцюга, жебраєте на дорозі, ви не маєте грошей, певного ремесла. Прошу вас іти за мною.

Тесля підвівся.

— Як знаєте, — сказав він.

Не чекаючи навіть наказу, він став поміж двох жандармів і додав:

— Що ж, беріть мене до в’язниці. Принаймні від дощу буде дах над головою.

І вони рушили до села, дахи якого видніли недалеко крізь напівголі дерева.

Селом вони проходили під час відправи. На майдані товпився люд, що відразу розступився у дві лави, щоб подивитись, як вестимуть злочинця, за яким біжить купка галасливої дітвори. Селяни й селянки дивились на арештанта, що йшов між двох жандармів, і в їхніх очах спалахувала ненависть; їм кортіло закидати його камінням, зідрати з нього нігтями шкіру, затоптати його. Розпитували, чи він украв, чи вбив. Різник, колишній кавалерист" оповістив: "Це дезертир". Тютюнникові здавалося, що він упізнає чоловіка, котрий сьогодні вранці втелющив йому фальшиву монету в п’ятдесят сантимів, а власник залізної крамнички, нітрохи не вагаючись, бачив у ньому вбивцю вдови Мале, якого поліція розшукувала вже півроку.

У залі муніципальної ради, куди завела його варта, Рандель побачив мера, що сидів при столі для засідань поруч із учителем.

— Ага! — вигукнув він. — Ось де ви, гультяю! Я ж вам казав, що запроторю вас до в’язниці. Ну, капрале, що це за один?

Кацрал відповів:

— Волоцюга без роду й племені, не має, як сам каже, ні грошей, ані майна, спійманий на жебрацтві та бродяжництві; показав добрі свідоцтва, з документами все гаразд.

— Покажіть-но мені їх, — сказав мер.

Він узяв папери, прочитав, перечитав, віддав назад і звелів:

— Обшукайте його.

Ранделя обшукали й нічого не знайшли. Мер, здавалося, зніяковів. Він спитав робітника:

— Що робили ви сьогодні вранці на дорозі?

— Шукав роботи.

— Роботи? На битому шляху?

— А як же, по-вашому, мені її шукати? Ховаючись у лісі, чи щсГ?

Вони вп’ялися один в одного очима з лютістю звірів, що належать до ворожого поріддя. Мер сказав:

— Я випущу вас на волю, але дивіться, більш мені не попадайтесь!

Тесляр відповів:

— Краще б ви мене затримали. Набридло мені тинятися дорогами.

Мер суворо блимнув очима:

— Мовчіть.

І звелів жандармам:

— Випровадіть цього чоловіка метрів за двісті від села — і хай іде своєю дорогою!

Робітник сказав:

— Принаймні звеліть хоч нагодувати мене.

Мер обурився:

— Ще тільки бракувало годувати вас! Ха-ха-ха! Добре собі зміркував, що й казати!

Але Рандель не відступався:

— Якщо ви знову кинете мене здихати з голоду, то самі штовхнете на щось лихе. Тим гірше для вас, багатіїв.

Мер підвівся й звелів ще раз:

— Виведіть його швидше, бо врешті я розсерджусь.

Двоє жандармів схопили Ранделя під руки й вивели. Він

не пручався, знову перейшов село й опинився на дорозі; спровадивши його метрів за двісті від верстового стовпа, капрал сказав:

— Ну, тепер забирайтесь, і щоб я вас більше не бачив, а то ви мене знатимете.

Не відповідаючи, Рандель знову рушив дорогою, не знаючи, куди він іде. Хвилин п’ятнадцять — двадцять простував уперед, такий запаморочений, що вже ні про що й не думав.

Та раптом, коли він минав хатку з прочиненими вікнами, до нього долетів запах варива й спинив його перед оселею.

Ранделя враз шпигнув голод, лютий, хижий, шалений, і він мало не кинувся, як звір, на стіни хатки.

Він голосно простогнав:

— Сто чортів! Цього разу вони вже пригостять мене!

І заходився щосили стукати ціпком у двері. Ніхто не відповідав. Він загрюкав іще дужче, кричачи:

— Гей, люди, гей! Хто там, відчиніть!

Ніхто не озивався. Тоді він штовхнув рукою вікно,

й тепле повітря, ніжне, повне пахощів гарячого м’яса й капусти, війнуло назустріч холодному повітрю з двору.

Тесляр ускочив у кімнату. На столі стояли два прибори. Мабуть, господарі пішли до церкви, покинувши на вогнищі обід: добру недільну печеню й ситну юшку з городиною.

Свіжий хліб лежав, чекаючи їх, на каміні, між двох пляшок, здається, повних.

Рандель спершу накинувся на хліб — розламав його з такою люттю, наче вбивав людину, й заходився шалено їсти, швидко поглинаючи

величезні кусні. Але запах м’яса незабаром потяг його до печі; знявши покришку з горщика, він устромив виделку й вийняв шматок яловичини, зв’язаний мотузкою; наклав ще повну тарілку капусти, моркви й цибулі, поставив її на стіл, усівся, розрізав м’ясо начетверо й пообідав, немов у себе вдома. З’ївши майже все м’ясо й силу городини, він відчув спрагу, підійшов до каміна і взяв одну з пляшок.

Тільки-но рідина полилася в склянку, він зрозумів, що то горілка. Ну й нехай, вона гарячить, вона пожене йому вогонь у жили; добре буде зігрітись після того як він так перемерз. І він випив.

Відвикши від горілки, він тепер визнав, що вона справді добра; він знову налив повну склянку і випив двома ковтками. Майже в ту саму мить йому стало радісно, весело, немов велике щастя розлилось по ньому.

Він їв та їв, щоправда, не так уже пожадливо, повільно жуючи й умочуючи хліб у бульйон. Усе тіло його пашіло, в голову била кров.

Раптом десь далеко задзеленькав дзвін. То скінчилась відправа в церкві. Швидше інстинкт, ніж страх, інстинкт обережності, що керує всіма істотами й надає їм проникливості в хвилину небезпеки, змусив тесляра підскочити. Він засунув до однієї кишені хліб, до другої пляшку з горілкою, злодійкувато підійшов до вікна й виглянув на дорогу.

Вона була безлюдна. Рандель стрибнув з вікна і рушив далі; але тепер він пішов не битим шляхом, а побіг полями до лісу, що виднів неподалік.

Він був веселий, задоволений з того, що зробив, почував себе бадьорим, міцним і таким гнучким, що перестрибував через польові загорожі обома ногами зараз, одним скоком.

ОпЬнившись за деревами, знову дістав із кишені пляшку й почав на ходу пити великими ковтками. Його думки

затьмарились, очі помутніли, а ноги підстрибували, як пружини.

Він заспівав давньої' народної пісні:

Ох, як гарно,

Ох, як гарно —

Збирати суниці.

Ішов тепер густим мохом, вогким і свіжим, і цей м’який килим під ногами збуджував у ньому якесь дурне бажання перекидатися через голову, як дитина.

Він розбігся, перекинувся, встав і почав знову. І за кожним разом співав:

Ох, як гарно,

Ох, як гарно —

Збирати суниці.

Раптом він спинився над утоптаною в яру стежкою й побачив здалека рослу дівчину — то поверталась до села якась наймичка, несучи на коромислі двоє відер із молоком.

Він чатував на неї, пригнувшись, і світив очима, як собака, що побачив перепілку.

Вона теж помітила його, звела голову й сміючись крикнула:

— Це ви так виспівуєте?

Він не відповів ні слова й стрибнув униз у яр, хоч схили були високі, щонайменше шість футів.

Побачивши його раптом перед собою, дівчина сказала:

— Господи, як ви мене налякали!

Але він не чув її слів, він був п’яний, він знавіснів, охоплений новою, лютішою за голод пристрастю, розпаленівши від алкоголю, непереможним шалом чоловіка, якого вже два місяці було всього позбавлено, а тепер він, п’яний, молодий, запальний, горів усіма хотіннями, закладеними від природи в дужу плоть самців.

Дівчина сахнулася, злякавшись його обличчя, очей, напіврозтуленого рота, простягнутих рук.

Він схопив її за плечі і, не кажучи й слова, кинув на стежку.

Вона впустила відра, що з брязкотом покотились, випліскуючи молоко; потім закричала, але, розуміючи, що марно кричати серед цього безлюддя, і бачачи тепер, що він не хоче її смерті, скорилась, не дуже побиваючись тугою та гнівом, бо парубок був дужий, хоча, правда, занадто вже брутальний.

Коли ж устала, згадка про розлиті відра раптом розлютила її і, скинувши черевика з ноги, вона в свою чергу кинулась на чоловіка, наміряючись розбити йому голову, якщо він не заплатить за молоко.

Але він, не добравши, з чого стався той напад, трохи витверезившись, оторопівши, злякавшись того, що зробив, вдарився тікати чимдуж, а дівчина шпурляла йому навздогін каміння, і декілька влучило йому в спину.

Рандель біг довго-довго, аж поки відчув, що стомився, як ніколи. Ноги ослабли й більше його не несли, думки плуталися; він забув геть усе й не міг ні про що думати. Сів під деревом. А за п'ять хвилин уже спав.

Прокинувся він од сильного стусана і, розплющивши очі, побачив два лаковані трикутні капелюхи, що схилились над ним, і тих самих двох жандармів, що й уранці; вони в’язали йому руки.

— Я так і знав, що знову тебе злапаю, — сказав глузливо капрал.

Рандель підвівся, не кажучи й слова. Жандарми струснули його, готові побити, як він зробить хоч один рух, бо він тепер був їхня здобич, він став тюремною дичиною, його спіймали ці мисливці на правопорушників, і вони його вже не випустять.

— Рушай! — скомандував жандарм.

Вони пішли. Заходив вечір, розстеляючи по землі осінні присмерки, важкі й зловісні.

За півгодини вони дісталися до села.

Усі двері стояли навстіж, про подію вже було відомо. Селяни й селянки, охоплені гнівом, немов кожного з них обікрадено, немов кожну з них згвалтовано, хотіли побачити, як вестимуть негідника, і вилаяти його.

Тютюкання почалось від першої хати, а скінчилось біля мерії, де чекав мер, щоб самому помститись на цьому волоцюзі.

Вгледівши його ще здалека, він заволав:

— Ага, гультяю! Попався!

І потер руки, дуже задоволений собою.

— Я ж казав, я ж казав, ще тільки побачивши його на дорозі,— провадив він.

І знову, з подвоєною радістю:

— А, підлотнику! А, мерзенний підлотнику! Ти таки матимеш свої"двадцять років!